

Німецьке економічне диво

Зруйновані міста, мільйони біженців, тавро країни, яка вчиняла злочини проти людства, — це Німеччина після війни. Проте вже за десять років держава відбудується, відновить економіку, промисловість і власну гідність.

Розповідаємо про Німецьке економічне диво: як Західна Німеччина, зруйнована та розділена після Другої світової, відновлюється, реформується та перетворює репутацію найбільшої загрози у світі на славу економічного центру Європи.

Економіка Німеччини після війни

Давайте подивимося на Німеччину після війни. Сказати, що країна пережила катастрофу, — це нічого не сказати. Мільйони загиблих і поранених, мільйони біженців.

Міста лежали в руїнах, промисловість не працювала. Один з

журналістів, характеризуючи Німеччину тих часів, писав: «Німеччина схожа на купу сміття, в якій копошаться 40 мільйонів голодних німців».

Країна втратила 25% території, майже кожен другий німець був безробітний, 20% житла було повністю зруйновано, а ще 25% пошкоджено. Обсяг промислового виробництва в 1946 році становив лише 33% від довоєнного рівня, сільське господарство відкинуто на 30 років назад, виробництво сталі скоротилося в 7 разів, видобуток вугілля впав удвічі.

З приводу голоду в той час сумно жартували: «Їжі забагато, щоби померти, але занадто мало, щоби вижити».

Економіка фашистської Німеччини існувала за рахунок мілітаризму. Держава тотально втручалася в усі сфери економіки, придушувалася конкуренція, підприємницька активність. Використання друкарського верстата для фінансування військових витрат призвело до величезної інфляції — понад 600% від довоєнного рівня.

Падіння військового попиту після закінчення війни, розподільна система, втрата джерел сировини призвели до колапсу економіки. Дефіцит бюджету покривався позиками та емісією, що викликало все нові загострення інфляції.

Призначена країнами-переможницями влада намагалася боротися з інфляцією шляхом заборон на підвищення цін, але викликала лише дефіцит товарів: за статистикою, на одного німця лише кожні п'ять років випускалася одна тарілка, пару черевиків він міг купити раз у 12 років, костюм — раз на 50 років. Економісти підраховали, що лише кожна п'ята дитина могла лягти у своє ліжечко, і лише один німець з трьох мав можливість лягти у власну труну. Німецькі гроші служили розпалюванням для печі.

Для обміну промислових товарів на продукти городяни виїжджали в сільську місцевість. У країні панував чорний ринок, де люди розраховувалися їжею, сигаретами, кавою або навіть панчохами.

Звісно, оптимізму щодо розвитку не додавала окупація країни та репарації, які стягували переможці. Було прийнято рішення про повне знищення військової промисловості Німеччини.

Радянський Союз вивозив з Німеччини ешелони обладнання. Виїхало 400 тисяч залізничних вагонів устаткування: 2 885 заводів, 96 електростанцій, 340 тисяч верстатів, 72 тисяч вагонів будівельних матеріалів, 200 тисяч електромоторів тощо. А також — 1 мільйон 335 тисяч голів худоби, 2,3 мільйона тонн зерна, мільйон тонн овочів, по півмільйона тонн жиру та цукру, 20 мільйонів літрів спирту, 16 тонн тютюну.

СРСР цікавився й технічними трофеями: конфіскували телескопи з астрономічної обсерваторії університету Гумбольдта, вагони берлінської підземки та круїзні лайнери. На Центральній телефонній станції Москви, яка обслуговувала, окрім інших, ЦК КПРС, до 1980-х років використовувалось обладнання телефонного вузла Рейхсканцелярії. Навіть техніка для прослуховування радянської держбезпеки була німецькою.

У мешканців радянської зони окупації Німеччини офіційно конфіскували 60 тисяч роялів, 460 тисяч радіоприймачів, 190 тисяч килимів, 940 тисяч предметів меблів, 265 тисяч настінних і наручних годинників. Їх розподілили між радянськими чиновниками та офіцерами. В документах трофейного відомства рахується також 1,2 мільйона чоловічих і жіночих пальт, мільйон головних уборів і... 186 вагонів вина.

За твердженнями німецької сторони, в Росії та країнах колишнього СРСР дотепер перебувають 200 тисяч вивезених музейних експонатів і два мільйони книжок.

Союзники теж час дарма не втрачали. Вилучення обладнання та торгових суден із західної зони Німеччини на користь США, Великобританії та інших держав оцінюється майже в 5 мільярдів доларів.

Житло в Німеччині в 1945 році являло руїни. Під час бомбової війни західних союзників проти нацистського рейху на міста впало майже два мільйони тонн бомб. Відразу ж після війни становище погіршилося через колосальний приплив біженців: лише за 1945 рік на територію майбутньої ФРН прибуло не менш шести мільйонів етнічних німців, вигнаних польською та чехословацькою владою, а

також мільйон німців, які втекли з радянської окупаційної зони. Для подолання житлової кризи необхідно було звести 6 мільйонів квартир та будинків, тобто збільшити обсяг житлового сектора майже на 50%.

Величезна проблема була з кадрами для керівництва на будь-якому рівні господарства. Ця проблема ускладнилася тим, що ідеологія нацизму в принципі виключала жінку з суспільного життя, доручаючи їй лише царину домашнього господарства і виховання дітей: Kinder, Küche, Kirche (діти, кухня, церква) — таким був усталений погляд консервативної німецької системи цінностей.

Очевидці описували Німеччину в такий спосіб: «... біологічно покалічена, інтелектуально знівечена, морально знищена нація без харчових продуктів і сировини, без функціонуючої транспортної системи та грошей, які чогось варті».

План Маршала та допомога від США

Союзники спочатку не надто поспішали допомогати німцям з реформами, побоюючись занадто швидкого відновлення Німеччини, але ситуацію змінила «холодна війна». Крім того, Європа потребувала німецького вугілля, сталі, коксу, лісу, залізного лому та збіжжя.

У західних зонах окупації були запущені механізми приватизації, поступово стало налагоджуватися виробництво найнеобхідніших товарів. У лютому 1947 року Німеччину відвідала група експертів на чолі з президентом Гербертом Гувером, яка виступила з пропозиціями щодо проведення реформ.

The President's Economic Mission to Germany and Austria

**REPORT NO. 3 — THE NECESSARY STEPS
FOR PROMOTION OF GERMAN EXPORTS,
SO AS TO RELIEVE AMERICAN TAXPAYERS
OF THE BURDENS OF RELIEF AND FOR
ECONOMIC RECOVERY OF EUROPE.**

HERBERT HOOVER

**NOTE—For release to editions of
all newspapers of Monday,
March 24, 1947—NOT EARLIER!**

Зруйнованій Європі США запропонували допомогу, яка отримала назву «план Маршалла». 5 червня 1947 року держсекретар США Джордж Маршалл виступив у Гарвардському університеті з програмою активної підтримки європейських країн, чия економіка постраждала під час Другої світової війни. Програма була підтримана Конгресом, і 3 квітня 1948 року президент Трумен підписав відповідний закон.

Загальний обсяг допомоги Німеччині за час дії програми (1948—1951) склав приблизно 1,6 мільярда доларів. Понад те, 1,2 мільярда Німеччина отримала за іншими програмами. Загальна допомога від США склала близько 4 мільярди доларів. Вона надходила у вигляді товарних поставок, кошти від реалізації яких прямували до спеціальних фондів і банків. Кошти цих фондів у Німеччині використовувалися вкрай ефективно, віддача з кожного долара склала від 10 до 20 доларів.

У вересні 1949 року на базі трьох окупаційних зон союзників була створена Федеративна Республіка Німеччина (ФРН).

Передумови успіху реформ, звісно, були. Вирішальним фактором стало те, що в країні збереглися інститути ринку — банки, біржі, правова система, приватна власність на засоби виробництва і землю. Сильною стороною виявилася налагоджена система місцевого самоврядування. Після війни був колосальний внутрішній і зовнішній попит, що створило сприятливі умови для високих темпів розвитку економіки.

У ФРН хлинув потік біженців зі східних, окупованих СРСР областей, і переданих територій, готових отримати роботу на будь-яких умовах.

Репатріація та трудова міграція

Після війни Німеччина стала єдиною країною континенту, де був приріст населення. Етнічних німців-вигнанців було навіть більше, ніж тих, хто загинув під час війни. Перепис населення в 1950 році у двох

новоутворених німецьких державах зафіксував цифру 12 мільйонів осіб.

Вимушені переселенці впродовж короткого часу змінили обличчя країни: вона стала толерантнішою, гнучкішою та багатшою. Закордонні гроші та нові робочі руки створили економічне диво. Німеччина отримала неймовірний людський капітал. Ці знання, які репатріанти мали в голові, їхні вправні руки дійсно допомогли змінити державу.

Більшість прибулих були біженцями або жертвами політики етнічних чисток у сусідніх країнах: насамперед ті німці, які втікали зі Сходу, рятуючись від приходу Червоної армії. Їх виселили з земель, які відійшли переважно до Польщі, частково до Радянського Союзу: це Сілезія, Померанія, Східна Пруссія.

Були виселені цілі громади: буржуазія, інтелектуали, ремісники, селяни. Були робітники заводів і фабрик з високотехнологічно розвинених регіонів. Судетські німці з сусідньої Чехословаччини стали справжнім скарбом, адже приїхали з індустріалізованих районів і мали кращу освіту, кращі навички. Наприклад, Баварія, переважно аграрна земля до війни, внаслідок припливу висококваліфікованих німців з Чехословаччини зуміла стати індустріальним локомотивом Німеччини.

На початку вигнанців селили саме у сільських районах, бо міста часто були зруйновані, і лише пізніше в результаті вже внутрішньої міграції вони переселялися до промислових районів.

Інтеграція не проходила гладко, державна політика не завжди була послідовною, а місцеве населення не дуже привітно зустрічало чужинців. Так, до Німеччини переїхали німці, але німці, які століттями тут не жили. Консервативні селяни не надто їм зраділи. Були конфлікти на культурному, на соціальному ґрунті, конкуренція за житло і харчі.

Культурна різниця була величезна, регіональна — тим більше. Люди мали інші звичаї, говорили на різних діалектах, сповідували різні релігії: одні були протестантами, інші католиками.

Спочатку більшість біженців складали жінки та діти. Їх розглядали як тягар: державі було потрібно їм допомагати, витратити гроші на освіту, підготовку цих дітей. Але вже за 10 років молодше покоління, яке намагалося якомога швидше вибратися зі злиднів, багато зробило для цього і підтягнуло всю німецьку економіку.

У результаті, коли труднощі та конфлікти вдалося подолати, Німеччина стала іншою країною. Колишні вигнанці змінили її, допомогли модернізуватися. Німці навчилися сприймати інших, несхожих. Наприклад, з'ясувалося, що протестанти й католики можуть жити в одному селі. Німецьке суспільство стало більш толерантним, гнучкішим.

Великі потоки трудової еміграції в Німеччину дещо пізніше утворилися з таких країн: Італія, Іспанія, Португалія, Польща, Югославія, Греція та особливо — Туреччина. Трудовим мігрантам надавалося право перебування на території країни на час дії трудових контрактів.

Згодом, у міру економічної відбудови власних країн та вирівнювання ринку праці, переважна більшість трудових мігрантів-іноземців повернулися з Західної Німеччини додому. Лишилися переважно турецькі емігранти, які й нині створюють одну з найбільших у Європі та світі етнічну закордонну спільноту — діаспору, що складає близько трьох мільйонів у Німеччині.

Конрад Аденауер і Людвіг Ерхард

Новостворена Німеччина опинилася під впливом західних держав. Переосмислити історичний досвід і побудувати абсолютно нову країну та суспільну свідомість — таке надскладне завдання постало перед німецьким народом. Та як часто буває, важкі часи висуюють

великих реформаторів.

У 1949 році канцлером ФРН стає 73-річний Конрад Аденауер. Колись він зробив блискучу кар'єру: був головою прусської Державної ради, членом рад акціонерних компаній енергетичної й вугільної промисловості та навіть Німецького банку.

Після приходу нацистів до влади в 1933 році Аденауер пішов з усіх постів через безкомпромісне неприйняття Гітлера й філософії націонал-соціалізму. Коли Гітлер відвідав Кельн, Аденауер демонстративно послав зустрічати його в аеропорту свого заступника, заборонив вивішувати на вулицях міста нацистські прапори. За це штурмовики хотіли викинути його з балкона кельнської ратуші. Двічі, у 1934 та 1944 роках, Аденауера арештовувало гестапо як непримиренного супротивника режиму.

За життя він пережив крах трьох німецьких держав: імперії Вільгельма Другого у 1918 році, Веймарської республіки в 1933 році та нацистського Рейху у 1945 році. Та четверту — Федеративну Республіку Німеччину — Аденауер створив сам.

Шлях до відродження держави канцлер бачив у співпраці з країнами Заходу. Аденауеру вдалося переконати політиків, що дієздатна Німеччина сприятиме захисту та рівновазі всієї Європи. Діяльність на посаді канцлера він почав зі спроб пом'якшити обмеження, введені союзниками щодо Німеччини.

До речі, Конрад Аденауер наполягав на визнанні німцями своєї історичної провини — і частину субсидій за «планом Маршалла» відправив до Ізраїлю в якості компенсації за Голокост.

У Москві він домовився про звільнення 38 тисяч німецьких військовополонених. Коли Молотов спробував докоряти Аденауера гітлерівським минулим, Аденауер запитав: «А хто підписав договір з Гітлером, я чи ви?».

Німецький народ повірив цьому літньому 73-річному чоловікові. І виграв. Енергійний та вольовий, Аденауер керував країною понад 14 років. За цей час йому вдалося стерти зі німецької нації тавро

найбільшої загрози миру, повернути довіру, реабілітуватися в очах мільйонів людей і увійти в нову епоху: реформ, демократії та процвітання.

Аденауер умів знаходити й цінувати талановитих людей. Міністром економіки ФРН він призначив Людвіга Ерхарда. Цей вчений увійшов до історії як автор однієї з найефективніших економічних реформ, відомої як Німецьке економічне диво.

Планувати перетворення післявоєнної Німеччини молодий економіст Людвіг Ерхард почав ще у 1943 році, розуміючи, що Третій Рейх буквально за декілька років занепаде. Західнонімецьке «економічне диво» було б неможливим без його сили духу.

У березні 1948 року Ерхард м'яко позбавив окупаційну адміністрацію американців можливості керувати державним регулюванням цін. Сильно ризикуючи, він перехопив ініціативу: скасував державний контроль за цінами, а також зняв з банків адміністративні обмеження, давши ринку довгоочікуваний ковток свободи. Уряд отримав бажану

зовнішню незалежність, потрібну для реформ.

Взагалі, це один з небагатьох випадків, коли на перших постах держави виявився економіст і вчений, що прекрасно застосував знання на практиці. А ще Ерхард був прекрасним оратором, умів пояснити простому народу сенс економічної політики, багато писав до газет і виступав. Він говорив: «Я домігся успіху тому, що усно та письмово звертався до кожного німця, переконуючи в правильності своїх дій».

Ось що таке — дійсно ефективні менеджери. Так називають кого завгодно, від Гітлера до Сталіна, але ми маємо наочні приклади справжнього ефективного керівництва. Німеччина перебувала у надскладній ситуації, але завдяки Аденауеру та Ерхарду реформи та економічні дива пройшли без концтаборів, репресій, розстрілів, ГУЛАГу та етнічних чисток.

Відмова від планової економіки та вільний ринок

США виділяли допомогу за планом Маршалла за попередньої умови: щоб у складі урядів держав-реципієнтів не було комуністів. Тоді в Німеччині було багато економістів, які щиро бажали побудувати такий собі соціалізм без більшовицької партії.

Після війни Ерхард мусив пройти чисельні суперечки з колегами. Йому вдалось довести: «соціальна економіка» — це коли громадянам ніхто не заважає заробляти, а також не плодить категорії «бюджетників» та «соціально незахищених», яких годують із кишені трудівників. Ефективному уряду не була властива поширена політична хвороба створення преференцій для вузького кола груп і компаній.

Відповідаючи на питання про фактори успішного розвитку, Ерхард говорив, що це «винахідливість підприємців, дисциплінованість і працьовитість робітників, вміла політика уряду». І найважливіше — свобода підприємництва.

Попри важкі випробування, масовану критику зліва, колег, що закликали ввести держрегулювання економіки та цін, нерозуміння, Ерхард тримав вірність принципам ринкової свободи. І його терпіння та холонокровність у підсумку перемогли.

Ерхард вірив, що ситуація стабілізується. І дійсно, продуктивність праці усього за рік від початку реформ зросла на 28%. Заробітна плата стала зростати. Споживачі швидко відчували переваги ринку.

Увівши вільні ціни, держава зберегла деякі обмеження. Якийсь час збереглися дотації та фіксовані ціни на вугілля, чавун, сталь, добрива, газ і електроенергію. Ціни на основні продукти та квартирну плату також були стабільні.

Лібералізація надала потужний поштовх для розвитку економіки.

Спочатку ліві вважали Ерхарда «найманцем капіталу», а праві — «ворогом підприємництва». Але виявилось, що він створив модель практично ідеального ринку, де вимоги ринкової ефективності були такі ж важливі, як і дотримання соціальної справедливості. Його метод включав синтез найбільш позитивних ідей різних економічних шкіл. І наразі Людвігом Ерхардом захоплюються і ліві, і праві, і соціалісти, і ліберали: бо раціональна економічна політика завжди призводить до вигоди більшості.

Економічна й грошова реформи

Аденауер і Ерхард почали з ризикованої грошової реформи. Адміністрація оголосила про введення нової валюти — рейхмарки. Кожен громадянин отримав 40 нових марок, потім до них додали ще 20. Пенсії, зарплата, квартирні платежі перераховувалися за курсом 1:1. Половина готівки та заощаджень, зобов'язання підприємств обмінювалися за курсом 1:10, друга половина тимчасово заморожувалася з подальшим обміном за курсом 1:20. Усі підприємства отримували кошти для виплати першої заробітної плати.

Ці заходи дозволили миттєво повернути давно втрачену цінність грошей та різко скоротити величезний обсяг грошової маси. Ціни зросли, але незначно.

Успіх ефектно описали французькі економісти Жак Зюефф і Андре П'єтр: «Чорний ринок раптово зник. Вітрини наповнилися товарами, фабричні труби задиміли, а на вулицях забігали вантажівки. Всюди мертва тиша руїн поступилася місцем шуму будівельних майданчиків. Ще за день до цього німці безцільно тинялися, щоби добути мізерну їжу. Наступного дня всі думали, що б виробляти. Увечері люди відчували безвихідь, а на ранок вся нація з надією дивилася в майбутнє».

Економіка запрацювала, підвищилася продуктивність праці, зросла зарплата. Уряд чітко управляв ринком, використовуючи механізми

процентної ставки та банківських резервів. У 1951 році намітився перелом, різко знизився рівень безробіття. До 1952 року зростання цін практично припинилося. З 1953 року почалося бурхливе зростання промисловості, виробництва товарів народного споживання, житлового будівництва.

З середини 1950 років країна вступила в смугу безперервного економічного зростання. Саме цей період отримав назву Німецького економічного дива.

Наприкінці 50-х років ФРН займала друге місце за розміром золотовалютних резервів, третє місце після США й Англії за обсягом промислового виробництва. У першу чергу розвивалися металургія, машинобудування, легка, хімічна, переробна промисловість.

Вдало пройшла конверсія військових заводів. Держава запроваджувала програми перенавчання робочої сили.

Крім промисловості, активно розвивалося сільське господарство, перевершивши довоєнний рівень у 1953 році. Неабиякою мірою цьому сприяла проведена в 1947—1949 земельна реформа, коли основна частина угідь юнкерських господарств перейшла в руки середніх і дрібних власників.

Почалася зовнішньоторговельна експансія Німеччини, її товари високої якості знаходили попит у всьому світі. Значну роль у відродженні економіки Німеччини зіграв підйом автомобільної промисловості. У 1950 році Volkswagen почав виробляти всесвітньо відомі «жуки», що витримали жорстку конкуренцію навіть на ринку США. Автомобіль, всенародний і доступний, став символом і мрією кожного німця. Німеччина експортувала ще електротехніку, продукти металургії, хімічної та важкої промисловості.

Розвиток автомобільної промисловості підняв попит на будівництво інфраструктури, якісних доріг, автобанів. У країні набув широкого розвитку автомобільний туризм.

Підвищувався рівень доходів населення, відбувалося формування середнього класу. Держава і місцеві органи влади не шикували та обходилися мінімальними бюджетами, чисельність держапарату була

значно скорочена. Натомість була створена розгалужена система соціального страхування.

Одним з найважливіших локомотивів зростання економіки Німеччини стало стрімке будівництво житла. Його оголосили національним пріоритетом. Крім руйнування житлового фонду, проблему загострював приплив біженців. При цьому німцям вистачило розуму відмовитися від будівництва тимчасових, дешевих будинків. Житлове будівництво в післявоєнній ФРН виявилось наймасштабнішим і успішним будівельним проєктом за всю історію Європи.

Основою ринку став дрібний і середній бізнес. Велика його частка припала на сферу послуг: це майстерні, ресторани, кафе, медичні, юридичні, консалтингові компанії.

Вирішальне значення в розвитку промисловості в ФРН зіграв бурхливий науково-технічний прогрес, створення новітніх технологій. Загальні витрати на науку та конструкторські розробки зросли чи не у п'ять разів. Для запобігання «витоку мізків» значно підвищили оплату праці вчених, і не дарма: у результаті науково-технічного прогресу за цей же період продуктивність праці зросла на 60%.

Уряд Німеччини проводив надзвичайно грамотну фінансову політику. У 1956 році Німеччина розплатилася з боргами та сама стала кредитором.

Німецька економіка поступово ставала найбільшою у Європі. Причому це не була економіка «труби» або «мільних бульбашок» — німецькі товари та їхня якість відомі всьому світові.

Від початку реформ Німеччині було потрібно приблизно 12 років, щоби пройти шлях від повної розрухи до лідерства у світовій економіці.

Вступ до НАТО

Одним із головних завдань Конрад Аденауер вважав повноцінне

повернення Німеччини не лише в економічне, а й в політичне життя Заходу. Перешкодою на шляху інтеграції залишалося примусове роззброєння Німеччини. А деякі європейські країни, зокрема Франція, побоювалися можливості розгортання нового конфлікту. Але дипломатичний талант, програма зовнішньої політики Аденауера сприяли встановленню міцних зв'язки з демократіями Заходу та тісного партнерства зі США.

Після початку «холодної війни» світ розділився на два табори. Один з них прагнув демократії, інший проголошував ідеї соціалістичної рівності. І саме на території Німеччини пройшла лінія протистояння двох систем. Берлінську стіну називали шрамом на обличчі Європи. Натренованими службовими собаками радянські окупаційні сили намагалися втримати людей всередині, не допустити нових ідей ззовні. Однак ця спроба провалилася, інші цінності виявилися значно сильнішими: свобода, демократія і людська гідність.

4 квітня 1949 було створено Організацію Північноатлантичного договору (НАТО), головним принципом якої є система колективної оборони. У 1951 році розпочалися переговори щодо вступу ФРН. У жовтні 1954 року Північноатлантична рада запросила Західну Німеччину до Альянсу, і 6 травня 1955 року країна стала його повноправним учасником.

Були сформовані власні збройні сили Західної Німеччини — бундесвер. Щоправда, з обмеженнями: контингент мав до півмільйона солдатів, сухопутну армію у складі 12 моторизованих і танкових дивізій та авіацію у 1 350 літаків. Німеччина зобов'язалася не розробляти зброю масового ураження та погодилася на перевірки оборонних підприємств.

Для Західної Німеччини вступ до НАТО став найважливішою подією. Конрад Аденауер обрав для країни нелегку і ризиковану роль форпосту західного демократичного світу, але воно було того варте. Спогади про нацизм потроху розвіювались, і німців почали сприймати як працюовиту, модерну, індустріальну націю.

Сьогодні Німеччина має одну з найпотужніших армій в Європі, є активним учасником НАТО, вкладає ресурси в розробку й закупівлю нових видів озброєнь. Завдяки членству в Альянсі Німеччина відновила військову, економічну та політичну спроможність, стала однією з наймогутніших держав не лише Європи, але й світу.

Уряд Аденауера та Ерхарда створив справжнє Німецьке економічне диво, бо діяв у інтересах більшості, домагаючись добробуту для всіх. Успіх реформ в Німеччині став можливим завдяки працьовитості німців, чесності, професіоналізму, цілеспрямованості їхніх керівників. Реформи позитивно вплинули на характер німецької нації.

До речі, про німецький характер. Розповідали таку історію. Якось один німець працював в радянському полоні після Другої світової війни, і працював на совість. Його запитали:

— Навіщо, адже це не твоя країна, ти ж скоро повернешся до

Німеччини?

Той відповів:

— Так, але я хочу повернутися до Німеччини — німцем.